

О. В. ШВЕД

Olga V. Shved

АНАЛІЗ ЧИННИКІВ, ЩО ПРИЗВОДЯТЬ ДО КОМЕРЦІЙНОЇ СЕКСУАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ДІТЕЙ (КСЕД)¹

Abstract. The given article keeps on shedding light on the problem of commercial sexual exploitation of children (see issues number 2–3 (7–8) – pp. 79–87, 2005). The CSEC reasons are discovered and a little research excursus of given social problem is proposed. The article also contains examples of efficient resistance to CSEC and describes CSEC prevention methods.

Комерційна сексуальна експлуатація дітей (КСЕД) в цілому ряді країн і регіонів світу сьогодні стала однією із сфер особливо небезпечної злочинної діяльності. КСЕД включає різні форми експлуатації: торгівля дітьми за кордон або в межах країни, використання дитини в проституції або в порнографії, примус до раннього шлюбу та використання дитини для надання сексуальних послуг у сфері туризму (секс-туризм) [1, с. 2]. „Купівлею” та втягуванням дітей в комерційну сексуальну експлуатацію займаються як окремі злочинці, так і організовані кримінальні структури.

Проблема сексуальної експлуатації дітей, як і проституції жінок та торгівлі жінками й дітьми – складна й багатолика. Її вивченням в останні роки все активніше займаються як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники. Серед найбільших праць необхідно відзначити спеціальний „путівник” „VIP Guide. Vision, innovation and professionalism in policing violence against women and children” („Путівник для високоповажних осіб. Бачення, інновації і професіоналізм у захисті від насильства стосовно жінок і дітей”), професора Східно-Лондонського університету Ліз Келлі, підготов-

¹ Дана стаття продовжує висвітлювати проблему комерційної сексуальної експлуатації дітей (початок див. „Український соціум”. – 2005. – № 2–3 (7–8). – С. 79–87).

лений за програмою Ради Європи [2]. Крім розгляду явища та основних понять, пов'язаних з ним, в книжці подано приклади та пропонуються напрями, форми і методи розв'язання проблеми. Наведено також 23 види запитальників для різних груп, осіб, причетних до даної проблеми, та представлені результати досліджень по 16 країнах Західної Європи. В даній роботі „торгівля жінками і дітьми” характеризується тільки як вивіз їх за кордон, хоча із документів та матеріалів, які згадуються в цій роботі, видно, що дане явище існує і в середині країн. На жаль, такий помилковий, звужений підхід до торгівлі людьми, коли мається на увазі лише ввіз у країну чи вивіз з країни, все ще доволі поширений.

Проблему торгівлі людьми та, зокрема, дітьми в Україні ґрунтовно висвітлено в навчально-методичному посібнику „Запобігання торгівлі людьми”, виданого за редакцією К. Б. Левченко та О.А. Удалової Кіровоградським юридичним інститутом Національного університету внутрішніх справ та Міжнародним правозахисним центром „Ла Страда - Україна”. Автори посібника, розглядаючи проблему, надають широку інформацію про законодавство, політику європейських країн щодо міграції та торгівлі людьми, заходів, які здійснюються в Україні щодо протидії цьому явищу [3].

Торгівля жінками та дітьми з точки зору кримінологічних та кримінально-правових аспектів боротьби досліджується та описується в монографії О.В. Іваненко [4], з точки зору прав людини - у монографіях К.Б. Левченко [5, 6].

Ряд аспектів сексуальної експлуатації дітей в Україні розглянуто у підготовлених Українським інститутом со-

ціальних досліджень спільно з міжнародними організаціями у виданнях „Уразливість дітей щодо комерційної сексуальної експлуатації в Україні” (2003 р.) [7] та „Секс-бізнес в Україні: спроба соціального аналізу” (2001 р.) [8].

Доволі різнобічні погляди на проблему надають матеріали Міжнародної організації ЕКПАТ та дослідження, що були проведені в Україні (Українським інститутом соціальних досліджень), в Росії (дослідники О. Тюрюканова, М. Русакова, В. Шакіна) [9], в Киргизстані (Центр вивчення суспільної думки та прогнозування „ЕЛ-ПІКІР”) та Узбекистані (НДО “ІСТИҚБОЛЛИ АВЛОД”) за консультативної підтримки автора даної статті, та деякі факти з досліджень ЮНІСЕФ в Таджикистані. Автор статті опирається також на результати групових фокусованих інтерв'ю (фокус-груп), проведених нею в Україні, Росії та Білорусії стосовно визначення факторів, що сприяють поширенню КСЕД в країнах СНД.

Не можна говорити, що за радянських часів на території Радянського Союзу не було проституції та порнографії. Але в сучасних країнах СНД простежується тенденція до поширення цих явищ і, що особливо тривожно – втягування в це дітей. Крім того, можливості поширення порнографії істотно зросли у зв'язку з розвитком сучасних технологій – комп'ютеризації та інтернету. Держави СНД вже не заперечують існування в них різних форм КСЕД, але ще явно не достатньо докладають зусиль для боротьби із цим явищем.

Головним напрямом у цій боротьбі, безперечно, має бути запобігання злочинним проявам. Бо, як свідчить міжнародний досвід, реабілі-

тація жертв КСЕД є дуже складною і витратною справою? яка не завжди дає очікувані результати. Щоб вести ефективну профілактичну роботу в цьому напрямі, необхідно знати причини, що призводять до втягнення дітей до ситуацій, в яких вони зазнають жорстокої експлуатації, приниження людської гідності з небезпекою для здоров'я, а то й життя.

Умови і чинники існування і поширення явища КСЕД, як правило, комплексні і включають економічну, соціальну, психологічну, а також, медичну та культурну складові. Умовно їх можна поділити на дві групи. Перша група – це фактори „*підтовхування*”. До них належать передусім складні життєві обставини (примус батьків чи опікунів, сексуальне насильство в сім'ї, злиденність, безпритульність, нарко- або алкоголезалежність тощо). Друга група – це фактори „*притягування*”. До них можна віднести ті, які створюють в уяві дітей ілюзію привабливості роботи в секс-бізнесі та порнографії. Це – насадження культу сексу в ЗМІ, особливо на екрані, віри в можливість легко і швидко розбагатіти, мати багато дорогих і модних речей, досягти успіху без важкої праці та набуття освіти.

Дія чинників КСЕД у країнах СНД, як загалом у світі, проявляється по-різному.

Про існування дитячої проституції в колишній Російській імперії свідчать результати Всеросійського дослідження, проведеного у 1889 р. Більш ніж половина опитаних засвідчила, що почали займатись проституцією до 18 років, а чверть – до 16 років. Найчастіше втягнення в проституцію відбувалось із застосуванням грубого насилля [9, с. 7]. Лікар П.Обозенко, що опитав 4000 повій, зазначав, що при-

чиною вибору роботи у проституції стали: бідність і злиденність – 41,6%, лінощі – 7,8%, приклад подруг – 7,2%, пияцтво – 2% [8, с. 12].

Перехід до ринкової економіки в країнах колишнього Радянського Союзу привів до кардинальних змін у соціальній сфері суспільства. Відмічається ріст КСЕД у всіх без винятку країнах СНД, але різні країни мають зростання різних проблем. Так в Україні, Росії, Білорусії, Киргизії та Узбекистані росте дитяча проституція. Росія, а за нею й Україна відзначають велику кількість випадків залучення дітей до порнографії. В Таджикистані та Киргизії все більше практикують ранне заміжжя. На північному заході Росії (Санкт-Петербург, Выборг, Петрозаводськ) розвивається дитячий секс-туризм з „гостями” зі скандинавських країн, Німеччини та Великій Британії. Молдавія, Україна, Киргизія та Узбекистан страждають від вивозу дітей, особливо дівчат, за кордон.

Якщо суто спеціальні чинники, які „штовхали” колись і „штовхають” дітей у сферу сексуальної експлуатації тепер, загалом зрозумілі і боротьба з ними лежить переважно в площині загального підвищення добробуту людей, то значно складнішою є дія чинників „притягальних”. А саме вони, як свідчать дослідження, нерідко переважають серед загалу причин поширення КСЕД, в тому числі й в Україні та інших країнах СНД.

На жаль, поруч з демократизацією суспільства, зняттям ідеологічних заборон і цензурних обмежень різко зросла пропаганда сексуальних насолод, культу сили та вседозволеності. Посиленню „притягальних” чинників КСЕД сприяють ЗМІ, в яких нерідко ведеться цілеспрямована еротизація – з екранів кіно та телебачення, з підліткових журналів, та-

ких як “COOL”, “COOL GIRL”, “YES”, “Вот так!”, що активно експлуатують цікавість підлітків до сексу, тощо. Дівчата з більшою цікавістю дивляться фільм „Красотка”, ніж фільми про жінок, які досягли успіхів у житті та коханні своїм розумом та працею. Робота в проституції виглядає привабливою, красивою і легкою. Для цього не треба вчитись, докласти якихось зусиль. Тому деякі дівчата, іноді ще навчаючись у школі, роблять вибір саме такого заробітку. До особливо сильноподіючих „притягальних” факторів можна віднести приклад подружки, старшої сестри або сутенерші, коли вони розповідають про можливість великих заробітків та красивого життя. В Киргизькому реабілітаційному центрі для дітей розповідали про випадки, з якими доводиться боротись: якщо з’являлась нова дівчина, вилучена з роботи в проституції, то нерідко траплялося, що через кілька днів з нею втікали з центру декілька інших дівчат. Їх спокусила можливість „легких заробітків за 5 хвилин з чоловіками”, щоб потім можна було піти в „Макдональдз”. Діти легко піддаються на таку агітацію.

Керівники й вихователі інтернатів та дитячих центрів відмічають у дітей, втягнутих у сферу сексуальної експлуатації, наявність характерних порушень фізичного та психічного розвитку. Такі діти іноді страждають від гіперсексуальності, яка приводить їх на вокзали, автодороги та інші місця в пошуках сексуальних партнерів. Їм *підобавється* заробляти гроші таким шляхом.

До „притягального” чинника можна віднести і втягування в проституцію або порнографію за допомогою агенств, що прикриваються „модельними”, „фітнес” або іншими вивісками. Діти вірять, що будуть зірками. Так, в Росії в „школах Афродіти” майбутніх моделей навчали начебто про-

фесійним навикам моделей, фітнесу, музиці та мистецтву. Навчались дівчата 12–14 років. Процедура прийому включала в себе кастинг, на якому дівчата повині були показати себе абсолютно голими та обговорити питання сексуальних контактів, оргазму та гіпотетичного сексуального партнера. Насправді їх готували до участі у порнофільмах [9, с. 50].

В Україні під прикриттям модельної агенції „Алекс Модел” у Харкові виготовлялась дитяча порнографічна продукція. Співробітники цієї агенції не тільки розбещували неповнолітніх, але й знімали це все на плівки і розповсюджували. Агенція, очолювана молодою жінкою, мала офіси в Києві, Харкові та Сімферополі. Дітей заманювали, пропонуючи підготовку до роботи в модельному бізнесі. Відомо про кілька сотень постраждалих. Дітям було від вісьми до шістнадцяти років [10].

Хоч „притягальний” чинник вибору КСЕД є начебто добровільним, його не можна плутати з усвідомленим. Якщо випадки в Африці говорять про те, що діти іноді обирають роботу в проституції усвідомлено, знаючи, що можуть померти від СНІДу, що у них немає іншого виходу, що батьки померли від СНІДу, що на утриманні у підлітка, який обирає такий шлях, є кілька менших братів та сестер, і єдина можливість прогодувати себе і менших – продавати себе багатим співвітчизникам та іноземцям, то в наших дітей практично завжди є можливість вибору. Просто вони ще не розуміють всієї небезпеки для здоров’я, а можливо, й життя, обираючи такий шлях.

Але найчастіше, навіть якщо вибір робиться, на перший погляд вільно, як правило, є різні „штובהючі” фактори. Найчастіше вони пов’язані з проблемами сім’ї.

До таких факторів можна віднести недбале та безвідповідальне ставлення батьків, які не задовольняють основні життєві потреби дитини (їжу, житло, одяг та освіту) або жорстоко поводяться (сексуальне насильство в сім'ї, психологічний тиск та фізичні побої). Такі діти тікають з дому, проводять більшість свого часу на вулиці або навіть живуть на вулиці.

Одним з факторів є домашнє насильство. Так, в Росії за рік гинуть від домашнього насильства близько 2 000 дітей, 50 тис. дітей батьки виганяють з дому. Офіційна статистика „дітей вулиці” збільшується з року в рік [9].

В Україні, за даними МВС, в 1999 р. затримано працівниками органів внутрішніх справ 31,1 тис. дітей за бродяжництво та жебракування, у 2002 р. – 36,1 тис., за шість місяців 2004 р. затримано 16 326 дітей за бродяжництво та жебракування. Ця цифра не включає дітей, що скоїли злочини і опинились під слідством. Понад 129 тис. неповнолітніх, які бродяжать та жебракують, схильні до правопорушень, вживають наркотичні речовини та алкоголь, з неблагополучних сімей, у 2004 р. перебували на профілактичному обліку в службах у справах неповнолітніх. За даними з доповіді міністра у справах сім'ї, молоді та спорту на Парламентських слуханнях 7 червня 2005 р., за станом на 1 січня 2005 р. на обліку у цих службах також перебувало понад 50 тис. неблагополучних сімей, що утримують майже 104 тис. дітей, не забезпечених доглядом. Діти втікають від жорстокого поводження, яке є нормою в неблагополучних сім'ях. Попри законодавче забезпечення захисту дітей від жорстокого поводження, 43% опитаних неповнолітніх у рамках дослідження „Становище дітей в Україні: весна 2003” відповіли, що в Україні жор-

стоке ставлення до дітей має місце. Тільки 18% підлітків заперечили існування такого явища [7, с. 25].

Виявом особливо жорстокого ставлення до дітей є сексуальне насильство. Як показує робота з жертвами КСЕД, 75% з них зазнали сексуального насильства [11, с. 26]. Хоч соціальній психологічній характеристиці дитини, яка зазнає сексуального насильства вдома, і дитини, яка є жертвою комерційної сексуальної експлуатації, відрізняються, але якраз домашнє сексуальне насильство в більшості випадків і стає причиною потрапляння в КСЕД.

Як говорилося раніше, ще одним з факторів використання дітей в комерційній сексуальній експлуатації є безпритульність і бродяжництво. Твердження, що дітей не забирають з вулиці тому, що вони мають право жити, де хочуть, і ніхто не має права позбавляти їх свободи, на думку автора, є глибоко помилкове. „Свобода” включає в себе, згідно з основними документами, що захищають дитину, – Декларації прав дитини та Конвенції ООН про права дитини – свободу слова, думки, асоціацій, свободу від експлуатації та катувань (статті 12, 13, 14, 19, 32, 34, 36, 37). „Свобода”, якою користуються „діти вулиці”, позбавляє їх усіх цих прав та захисту. Крім того, діти, що живуть на вулиці, позбавлені можливості і права на освіту (ст. 28), повноцінного розумового та фізичного розвитку (ст. 27 та 29), користування найбільш досконалими системами охорони здоров'я (ст. 24), не говорячи вже про розвиток талантів (ст. 29), відпочинок та дозвілля (ст. 31) [12, с.17–25]. Життя на вулиці надає їм не ту свободу, про яку говорять міжнародні правозахисні документи, а свободу від обов'язків, знань, домашньо-

го затишку та нормальних умов фізичного і розумового розвитку.

Благодійна діяльність щодо цих дітей далеко не завжди є благом. Те, що громадські організації та соціальні служби підготовують бездомних дітей та одягають їх, так чи інакше підтримує можливість та бажання дітей жити і далі на вулиці. Тому вони не йдуть в дитячі будинки, інтернати та не бачать потреби вертатись додому, навіть якщо проживання в сім'ї не таке вже й погане. За їх мисленням, „якщо дорослі надають нам усі ці блага (їжа, одяг, взуття, гроші) на вулиці, значить вони дозволяють нам так жити і ставляться до цього нормально.” Крім того, вони мають свої „вуличні” заробітки, часом досить високі. Під час занять та групових фокусованих інтерв'ю авторові доводилося чути від працівників притулків та центрів соціальної реабілітації дітей в Москві та Києва, що діти сміються над їхніми заробітками і пропонують разом заробляти жебрацтвом та крадіжками. Так, у Московському реабілітаційному дитячому центрі „Отрадное”, коли діти дізнались про зарплату психолога в 300 доларів, то почали її жаліти і казати, що ніколи не працюватимуть за таку мізерну зарплату. Вони запевняють, що „на волі” їхній заробіток був набагато більшим і таку суму вони заробляли за тиждень. Крім цього, діти вулиці ставляться до надавачів „безплатного” без поваги. Такі діти звикли, що „щось” вартісне можна отримати тільки в обмін на щось, або вкрасти, або заробити чи видурити у когось.

До „підштовхуючого” фактора належить і залежність підлітків від алкоголю та наркотиків. Вони згодні на все заради чергової дози. Заробити гроші фізичною роботою та чесним шляхом вони часто не в змоззі у зв'язку з пору-

шеннями фізичного та психічного здоров'я, відсутністю вмінь і навичок. Тому і залишаються більш прийнятні для них шляхи — крадіжки або сексуальні послуги. Реабілітувати цю категорію дітей та підлітків найважче. Враховуючи, що лікування від наркоманії допомагає тільки у 5–8% випадків, та й то лише в разі бажання самого клієнта та наявності фінансових можливостей, — можна зрозуміти, що вилікувати дитину вулиці — наркомана практично неможливо. Соціальні працівники, що працюють у Москві з вуличними дітьми, розповідали, що про шкоду наркоманії знають навіть бомжі, тому вони „відучують” підлітків від наркотиків оригінальним способом: зранку дають склянку горілки або самогону дитині, щоб не тягло на наркотики. Так діти перетворюються з нарко- в алкозалежних.

Ще необхідно відзначити ті фактори, коли батьки або опікуни самі штовхають дітей на роботу в секс-бізнесі або навіть стають сутенерами своїх дітей. Такі випадки описані в багатьох дослідженнях, що проводилися в Україні, Росії, Молдові та Киргизії. Дитині важко протистояти, коли найрідніші люди примушують до такої роботи. Іноді батьки, відаючи в „модельні агенції” або на зйомки в порностудії (це часто трапляється в Росії та Україні), не розуміють, яку надругу чинять над своїми дітьми і як калічать їхнє майбутнє.

В Таджикистані та бідних районах Киргизії в наш час батьки знову стали віддавати заміж своїх дочок у віці 13–15 років (є випадки одруження і 11–13-річних). Найчастіше багатодітні батьки віддають свою малолітню дочку, щоб зняти з себе відповідальність за її подальшу долю. Дівчата стають другими або третіми дружинами та ча-

сто розлучаються після 1–2 років заміжжя. Раннє заміжжя і розлучення призводять до того, що потім вони „ідуть по руках”. У цьому ж дослідженні надається інформація про насилля стосовно дівчат-підлітків, зґвалтованих своїми працедавцями. Працедавці вважають, що дівчата йдуть на роботу за сексуальними пригодами. Крім того, працедавці знають, що в Таджикистані нема організацій, що захищають права дітей [13, с.16–18].

До факторів, що штовхають підлітків до роботи в секс-бізнесі, також належить міграція молоді із сіл та маленьких містечок у великі міста. Після вступу або невступу у навчальні заклади, молоді дівчата не повертаються додому, але хочуть жити „по-міському”. За відсутності заробітку та матеріальної підтримки з боку батьків для забезпечення навіть скромних потреб, вони часто обирають шлях „підробітку” або „заробітку” у секс-бізнесі. Таку проблему відзначили дослідження в багатьох країнах СНД.

Основний шлях попередження втягнення дітей у КСЕД – вилучення їх з вулиць, асоціальних сімей, забезпечення нормальних умов життя та просвітницька робота. Держава, громадські організації повинні захищати дітей від усіх форм експлуатації і розбещень, торгівлі ними та контрабанди їх у будь-яких формах. Можливості більшості країн СНД поки що обмежені, але перші кроки вже робляться. За спостереженнями автора, найбільше зусиль у цій справі докладається в Білорусі, Казахстані та Україні.

Конвенція ООН про права дитини, яку підписали 189 держав світу, набула чинності в Україні 27 вересня 1991 р. Важливим кроком стала ратифікація Україною у жовтні 2000 р. Конвенції Міжнародної організації праці

(МОП) № 182 „Про найгірші форми дитячої праці”. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії ратифікований Україною у квітні 2003 р.

Україною прийняті і впроваджуються нові Сімейний, Цивільний та Кримінальний кодекси, закони про охорону дитинства, про освіту, про соціальну роботу з дітьми, молоддю, про органи і служби в справах неповнолітніх, про запобігання насильству в сім’ї. Наказом Міністерства України у справах сім’ї, дітей та молоді України від 14 квітня 2004 р. затверджено Порядок виявлення та ведення обліку дітей службами у справах неповнолітніх. Наказ погоджено з основними причетними до проблеми міністерствами: МВС, освіти та науки, охорони здоров’я. Згідно з даним Порядком, діти, позбавлені батьківського піклування, або над якими чиниться насильство в сім’ї, або які скоюють правопорушення, беруться на облік письмово. Служба у справах неповнолітніх та соціальні служби ведуть таку дитину. В Україні за станом на 2004 р. нараховується понад 900 інтернатних закладів, 94 притулки для неповнолітніх, 19 центрів соціально-психологічної реабілітації, 46 громадських закладів захисту дітей, 11 шкіл соціальної реабілітації, 3 ПТУ соціальної реабілітації, 4 центри медико-соціальної реабілітації та 21 прийомник-розподільник. Виходячи з наведених цифр, існує можливість, в разі потреби, розмістити дитину в якийсь із цих закладів. Два центри планується виділити для реабілітації дітей, які вже стали жертвами комерційної сексуальної експлуатації. Адже ці діти потребують спеціальної реабілітаційної програми та спеціально на-

вченого персоналу. Якщо Державна програма запобігання дитячій безпритурності та бездоглядності на 2006–2010 роки та Національний план дій щодо попередження торгівлі людьми (2006–2010), які розробляються в державі, будуть повністю виконані, а нові законопроекти щодо внесення змін до законодавчих актів України будуть підтримані Верховною Радою, то діти

не будуть виживати, крадучи, жебракуючи чи продаючи своє тіло для сексуальних розваг.

Лише всебічне охоплення всього комплексу “підштовхувальних” і “притягальних” чинників може забезпечити належну протидію одній з найгірших форм експлуатації дітей та пониження їх людської гідності – КСЕД.

-
1. Вопросы и ответы о коммерческой сексуальной эксплуатации детей: Информ. буклет ЕСПАТ International. – Тайланд: ЕСПАТ, 2001. – 38 с.
  2. *Liz Kelly*. VIP Guide. Vision, innovation and professionalism in policing violence against women and children. – Strasburg: Council of Europe Publishing, 2002. – 210 p.
  3. Запобігання торгівлі людьми: Навч.-метод. посіб. – К: Міленіум, 2004. – 180 с.
  4. *Іваненко В.О.* Торгівля жінками та дітьми. Кримін. та кримін.-прав. аспекти боротьби: Моногр. – К: Атака, 2004. – 112 с.
  5. *Левченко К.Б.* Права жінок: Моногр. – Х: Вид-во. Нац. ун.-ту внутр. справ, 2001 – 348 с.
  6. *Левченко К.Б.* Гендерна політика в Україні: Моногр. – Х: Вид.Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 344 с.
  7. *Берарді Д., Галустян Ю., Новицька В., Петрочко Ж., Швед О.* Уразливість дітей щодо комерційної сексуальної експлуатації в Україні: Ситуац.аналіз./ ЕСПАТ International; Держ. ін. проблем сім'ї та молоді; Укр. ін. соц. дослідж. – К., 2003. – 106 с.
  8. Секс-бізнес в Україні: спроба соціального аналізу./ UNAIDS; Укр. ін-т соц. дослідж. – К: УІСД, 2001 – 160 с.
  9. Анализ ситуации в области КСЕД в России/ Междунар. орг. ЭКПАТ; Тюрюканова Е., Русакова М., Шакина В. – М., 2003 – 180 с.
  10. Детская порнография в Украине. Новые подробности скандала. 06.05.2005. MIGnews.com.ua, <http://news.uah.info/index.php?id=30548>
  11. *Ділані С., Котеріл К.* Психологічна реабілітація дітей, які зазнали комерційної сексуальної експлуатації. – Таїланд: ЕКПАТ, 2001. – 100 с.
  12. Конвенція ООН про права дитини: Зб. нормат.-прав. актів у сфері захисту прав дітей. – К: ЮНІСЕФ, 2003 р. – 412 с.
  13. Problem of violence against children in Tajikistan: Situation Analysis. / UNICEF. – Dushanbe: UNICEF, 2004. – 24 с.

Подано до редакції 06.09.2005 р.